

Pécsi Tibor:

Falak mögött. Zsidó gettók a második világháború alatt

Bevezetés

A holokauszt oktatásával kiemelten foglalkozó szaktanárként régóta foglalkoztat a náci gettók témája. Írásomban arra keresem a választ, hogy a gettónak hol van a szerepe a nemzetiszocialista faji politikában, mennyire fontos lépcsője annak a folyamatnak, amelyet a náciak a „zsidókérdés végső megoldásának” neveztek, tehát a holokausztnak. Nyilvánvaló vált számomra, hogy a tömeges és iparszerű megsemmisítés kivételével valamennyi állomásnak voltak történelmi előzményei. A hasonló helyzetekre voltak hagyományos válaszai is a zsidó közösségeknek.

Az alábbiakban az általános vonásokat igyekszem feltárni néhány nagyobb kelet-európai gettó történetének bemutatásán keresztül. Külön fejezetet szentelek a mindennapi életnek, a gettóbeli hierarchiának, kulturális és vallási életnek. Végül vázolom a vidéki Magyarország 65 évvel ezelőtt, 1944 áprilisában kezdődött gettósításának történetét.

Gettók a középkorban

A gettó a középkor századaiban folyamatosan létező hely volt. Az első évezred végére két egyeduralomra törő monoteista vallás, a kereszténység és az iszlám uralma alá került a Földközi-tenger medencéje, ahol a zsidó nép szétszórva, diaszpórában élt. Mivel vallásilag és etnikailag mindenütt kisebbségben voltak, ezért igyekeztek megőrizni elkülönülésüket, saját negyedekben telepedtek le a városokban, ahol kiépítették önálló intézményrendszerüket, vallási, oktatási és szociális szinten egyaránt. Ez nem volt teljesen új dolog, hiszen a Római Birodalom korában is hasonlóan éltek. A zsidók kezdetben önként költöztek egymás közelébe, majd később ezt politikai, uralkodói nyomásra kellett megtenniük. Rövid időn belül a városokban létrejötték az zsidónegyedek. A zsidók számára ez volt a mindennapi élet helyszíne volt, amely biztonságot is nyújtott nekik. Itt voltak lakásaik, közösségi intézményeik (zsinagógák, rituális fürdők, iskolák, kórházak) és munkahelyeik (boltok, műhelyek) jó része is.

A XVI. században az elkülönülést uralkodói rendeletek tették hivatalossá. Az első gettót Velencében állították fel, 1516-ban. Az elnevezés valószínűleg a városrészben található új rézöntödére (Geto Nuovo) utalt. A gettókat általában fallal vették körül, az odavezető utcákon pedig kapukat állítottak. A keresztény ünnepeken őrség állt a kapukban és a zsidóknak megtiltották, hogy kilépjenek a negyedükből. Ennek biztonsági okai is voltak, hogy a vallási ünnepen felfokozott izgalmi állapotban lévő keresztények nehogy megtámadják az általuk „krisztusgyilkosnak” tartott zsidókat. A hétköznapokon azonban a lakosok nyugodtan elhagyhatták a gettókat, és intézhették ügyeiket a város keresztény negyedeiben. A zsidók általában kiszolgáltatott helyzetben éltek és ez különösen a gettó elhagyásakor volt szembeűnő. A gettó intézményét végül a felvilágosodás és a polgárosodás zúzta szét, amikor emancipációban részesítették a zsidókat.

Gettók a huszadik századi Európában

A gettók a harmincas évek legvégén, a náci Németország fajvédő antiszemita politikájának részeként születtek újjá. A holokauszttal (vészkorszak, soá) foglalkozó történészek több fő szakaszra osztják a nácik zsidó ellenes politikáját. Az első az 1933-1938 között eltelt évek: bár megjelent a fizikai erőszak is, ekkor még a fő cél elsősorban a zsidók kiszorítása volt a gazdaságból, a kulturális életből, az állami hivatalokból és végül kitelepítésük a Harmadik Birodalomból. Ennek eszközeként zsidóellenes törvények és rendelkezések születtek, hogy minél jobban elszigeteljék a zsidókat a társadalom többi részétől. Az 1938. november 9-i, ún. Kristályéjszaka hozta meg a fordulatot. Ekkor történtek az első tömeges erőszakos cselekmények, ezután történt meg először, hogy zsidó férfiak tízezreit szállították koncentrációs táborokba. A következő szakaszt a Kristallnacht-tól a Szovjetunió megtámadásáig számoljuk. Ennek során már nem csupán a jogi, hanem a fizikai elszigetelés politikája zajlott. Keleten, elsősorban Lengyelországban gettókat állítottak fel, ezek többségét hermetikusan le is zárták. A megszállt Nyugat-Európában is elkülönítették a zsidó lakosságot, úgynevezett zsidó negyedekbe, de ezeket nem zárták le, a zsidók kijárhattak dolgozni, vásárolni. A Szovjetunió megtámadását követően már a zsidók totális kiirtása volt a nácik programja. Kezdetben a tömegkivégzésekre szakosodott alakulatok, az Einsatzgruppék gyilkolták a front mögötti zsidó lakosságot, majd

1942 tavaszától hat lengyelországi haláltáborban (Auschwitz, Belzec, Chelmno, Majdanek, Sobibór, Treblinka) folyt a tömeges és iparszerű megsemmisítés. Ezzel párhuzamosan még léteztek gettók, de ezeket fokozatosan felszámolták.

A gettók a holokauszt második és harmadik szakasza közötti átmenetben töltöttek be fontos szerepet. Azzal a céllal állították fel őket, hogy egyfelől a zsidókat elkülönítsék a nem zsidóktól, ameddig el nem döntik a sorsukat (1941-ig), illetve amíg meg nem semmisítik őket. Másfelől eközben az éheztetés és kényszermunka által minél több zsidót akartak megölni.

Lengyelországban még dörögtek a fegyverek, amikor Berlinben, a győzelem biztos tudatában a német biztonsági erők Reinhard Heydrich vezetésével tanácskoztak. A megbeszélés tárgya a zsidókérdés rendezése volt a megszállt területeken. A zsidókérdés „megoldását” két szakaszra bontották: a végső célra, amelyet hosszabb idő alatt lehet elérni, és a végső célhoz vezető szakaszokra, amelyek rövidebb idő alatt realizálódhatnak. Ezután a megbeszélés után táviratban (Schnellbrief) utasították a Lengyelországot megszálló csapatokat a gettók felállításáról, a zsidók ideiglenes összegyűjtésének céljából.

„A Biztonsági Rendőrség az összes Einsatzgruppe parancsnokának

Tárgy: Zsidókérdés az elfoglalt területeken

Újra felhívom a figyelmet, hogy a mai napon megtartott berlini konferencián említett tervezett lépéseket (pl. végső cél és 9722, Endziel) teljes titokban kell tartani!

Különbséget kell tenni:

1. a végső cél (amelynek véghezviteléhez több időre lesz szükség) és 2. azon lépések között, amelyek eme végső célhoz vezetnek (ezek a közeljövőben lesznek végrehajtva) (...)

Az alábbi utasítások arra kell, hogy ösztönözzék az Einsatzgruppen parancsnokait, hogy praktikus megoldásokat találjanak.

I. Koncentráció

A végső cél elérésének egyelőre a legfontosabb feltétele a zsidók összegyűjtése vidékről a nagyobb városokba. (...) Ezt a lépést gyorsan meg kell tenni. (...) A cél az, hogy a zsidókat csupán néhány nagyvárosba gyűjtsük össze. Ebből a szempontból figyelembe kell venni, hogy csak azokban a nagyvárosokban gyűjtsék

össze a zsidókat, ahol vasútvonal halad át. Minden 500 főnél kisebb zsidó közösséget fel kell számolni és a legközelebb eső városba kell telepíteni őket.

II. Zsidó Tanácsok

1. Minden zsidó közösségben fel kell állítani egy Zsidó Tanácsot, ha lehetséges a megmaradt befolyásos személyek, rabbik közül. A Zsidó Tanács 24 zsidó férfiből kell, hogy álljon (ez a szám a közösség nagysága szerint változhat). A Zsidó Tanács teljes felelősséggel tartozik minden már megkapott, illetve jövőbeli utasítás végrehajtásáért.

2. A Zsidó Tanácsot figyelmeztetni kell arra, hogy szabotázsakciók esetén a legszigorúbb büntetőeljárásokat fogjuk alkalmazni.

3. A Zsidó Tanács egyik feladata a népszámlálás végrehajtása, és az adatok rendezése nem (és kor) szerint: a, 16 év alatt; b, 16-20 év között; c, 20 év felett; valamint a fő foglalkozások szerint is. Az eredményeket a lehető legrövidebb időn belül be kell szolgáltatni.

4. A Zsidó Tanácsot értesíteni kell az evakuálás időpontjáról, az annak végrehajtásához szükséges eszközökről és az útvonatról. Ezután személyesen kell őket felelőssé tenni a vidéki zsidók evakuálásáért. Ezt a lépést azzal kell megindokolni, hogy a zsidók nagy szerepet játszottak a merényletekben és fosztogatásokban.

5. A Zsidó Tanácsot kell felelőssé tenni a vidéki zsidók elhelyezéséért a nagyvárosi gyűjtőhelyeken. A közbiztonság megőrzésének szempontjából valószínű, hogy különböző rendszabályokat kell majd hatályosítani ezekben a városokban, amelyek teljes egészében meg fogják tiltani a zsidók belépését bizonyos körzetekbe (...).

6. Szintén a Zsidó Tanács a felelős a zsidók ellátásáért az evakuáció ideje alatt. Egyelőre nincs ellenünk, hogy a zsidók magukkal vigyék mozgatható javaikat, amennyiben ez technikailag lehetséges.

7. Azok a zsidók, akik nem tudtak időben beköltözni a városba, rövid haladékat kell, hogy kapjanak, amennyiben megfelelő okuk volt a késésre. Figyelmeztetni kell őket, hogy ha a legkésőbbi megadott dátumig sem költöznek be, akkor a legszigorúbb büntetésben fognak részesülni.

Alulírott:

Heydrich”

A lengyelországi hadjárat befejezését követően a németek a berlini konferencia szellemében kezdtek tevékenykedni. A zsidókat tömegével költöztették ki otthonaikból és szállították a nagyobb városokba, ahol a lehetőség szerint a legrosszabb állapotú lakónegyedekbe költöztették őket. A betelepítések miatt a zsidók által lakott kerületekben egyre nagyobb lett a zsúfoltság, általában minden családnak csak egy szoba jutott. Kezdetben csak az odavezető utcák elejére állítottak táblákat: „*Figyelem, járványveszély, belépni tilos!*” felirattal. A lengyel lakosokat igyekeztek távol tartani ezzel zsidó honfitársaiktól. A zsidókat azzal igyekeztek megnyugtatni, hogy az elkülönítés védelmet jelent számukra a lengyelek antiszemita támadásaitól, a pogromoktól. A gettó lényege az elszigetelés volt, azaz a zsidókat kiemelték a többségi társadalomból, az elzárt területeken a nácik azt tehettek velük, amit csak akartak. Ezt a célt szolgálta az is, hogy a gettó területén lévő magánházakból eltávolították a telefonokat. A rádiókat már közvetlenül a német megszállás után be kellett szolgáltatni.

Az élelmiszerjegyeket nem személyekre, hanem családokra osztották, azaz előfordult olyan is, hogy egy nyolcfős család csak öt élelmiszerjegyet kapott. Minden gettóban létrehozták a Zsidó Tanácsot (Judenrat), amelynek a feladata a német hatóságokkal való kapcsolattartás volt. Ez lényegében abból állt, hogy meghallgatták az utasításokat, és azok végrehajtását ellenőrizték. A gettó belső rendjéért a gettórendőrség felelt, amelynek tagjai szintén zsidók voltak. A gettó kapuiban ezek a rendőrök álltak, de nem egyedül, hanem a lengyel rendőrség tagjaival együtt. Ellenőrzés céljából német katonák is őrködtek a kapukban.

Az első gettót 1939 októberében, a lengyelországi Piotrkow Trybunalskiban állították fel. Amikor a náci Németország 1941 júniusában megtámadta a Szovjetuniót, az ott élő zsidóknak a szisztematikus gyilkossággal kellett szembenézni. Az Einsatzgruppék tevékenysége több százezer áldozatot követelt, de ezzel párhuzamosan a nácik a megszállt orosz területeken is gettókat állítottak fel, ahová a tisztogató akciókat túlélő zsidókat zárták be.

A zsidók összezsúfolása a kijelölt lakónegyedekben ideiglenes jelleggel bírt, arra az időre hozták őket létre, amíg a német szakemberek a zsidókérdés „megoldását”

kidolgozzák. 1939 és 1941 vége között a náci apparátus többféle tervet is számításba vett. Ezek között szerepelt a Birodalom és a Szovjetunió közötti ütköző területen létrehozandó, zsidó autonóm tartomány terve valamint az úgynevezett „Madagaszkár terv”, amelynek lényege az volt, hogy az európai zsidóságot kitelepítenék a korábbi francia gyarmatra, Madagaszkár szigetére. A hosszas és aprólékos tervezést követően, látva, hogy a háborús körülmények között lehetetlen kivitelezni, a nácik elvetették ezt, és a „végső megoldás”, tehát az európai zsidóság szisztematikus kiirtásának programja lépett a helyébe.

„Autonómia” a gettókban: a Zsidó Tanácsok

A nácik a régi közösségi vezetés mintájára kívánták létrehozni a Zsidó Tanácsokat. Ezért akarták, hogy tekintélyes személyek és rabbik legyenek a szervezet tagjai. Ez a terv azonban több szempontból nem valósulhatott meg. Először azért, mert Lengyelország megszállását követően a tekintélyes közösségi és politikai vezetők nagy számban menekültek a szovjet zónába vagy külföldre. Másrészt a helyben maradtak nem szívesen vállaltak részt a németek céljainak kiszolgálására alakuló szervezetben. Voltak olyan közösségek, ahol a német nyomás ellenére sem jelentkezett senki a tanácsba. A legnagyobb településeken, mint Varsó, Lódz, Krakkó, Lublin és Bialystok, a németek figyelemmel kísérték a tanácsok létrejöttét, sőt személyi kérdésekben nyomást gyakoroltak, illetve ők választottak. A Szovjetunió megtámadása után meghódított területeken, az első tömegmészárlások végeztével alig maradtak ismert vezetők, ezért sokszor a közösség előtt el nem ismert, tekintéllyel nem rendelkező férfiak kerültek a tanácsokba.

Milyen feladatai voltak a Zsidó Tanácsnak? Egyfelől a békebeli hitközségi vezetés feladatait látta el, azaz a közösség életének irányítását, a vitás kérdések megoldását, másfelől azonban több közigazgatási feladatot is át kellett vállalnia. Mivel a gettókat elszeparálták a külvilágtól, ezért gyakorlatilag önálló városként működtek a városokban. A Zsidó Tanács emiatt, mint városi önkormányzat is létezett, szervezte a gettóban a víz- és áramellátást, a közétkeztetést, a munkahelyek elosztását, a népjóléti intézményeket, a tűzoltóságot és a rendőrséget. A tanácsok alkalmazottai zsidók voltak, tehát a rendőrség tagjai is, ez része volt a német propagandának, azaz, hogy a külvilág számára azt üzenete, ezeket a különböző szörnyűségeket zsidók

teszik a saját népükkel. A Zsidó Tanácsoknak egymással nem volt kapcsolata, mindannyian a német közigazgatásnak voltak alárendelve, és annak tartoztak felelősséggel.

A Zsidó Tanács élén az elnök állt, akinek feladata a németekkel való kapcsolattartás, az utasítások átvétele mellett az egyes osztályok munkájának koordinálása, a hatásköri viták, az egyes személyek és osztályok közötti konfliktusok eldöntése volt. A tanács tagjai vezették a különböző területekért, a munkáért, a közrendért, az étkeztetésért, az egészségügyért, a kultúráért felelős osztályokat. Az ilyen típusú tanácsokban nem egyszemélyi vezetés volt, hanem a döntések hosszú és idegőrlő értekezleteken születtek. A tagok egymás közötti kapcsolata városenként eltérő volt, a litvániai Kovnóban (Kaunas) például a hivatalnokok nagy része kölcsönösen tisztelte egymást, a lublini Judenratot ezzel szemben vita, versengés, bizalmatlanság és feszültség jellemezte.

Élet a kelet-európai gettókbán

A gettók egy részét teljesen elszigetelték a városok többi részétől. Megszűnt a szabad átjárás más városrészekbe. A gettót elhagyni csak külön engedéllyel lehetett, illetve a német katonák kíséretében, kényszermunkára hajtva. Rövid idő alatt a gettók lakossága megsokszorozódott a környező helységekből, illetve a nyugatról és a Birodalomból betelepített zsidók által. A legnagyobb a varsói gettó volt, amelynek lakossága megközelítette a fél milliót.

Olyan zsúfoltság volt, hogy gyakran több családnak kellett egy szobán osztozni. Ilyen körülmények között megszűnt a privát szféra, állandósult a lárma, a konfliktusok. A higiénés körülmények katasztrofálisak voltak. Az egyébként is szegényes infrastruktúra a túlzásúfoltság következtében rövidesen tönkrement. A mosdók, a vízvezetékek, a csatornák teljesítőképességükön és javíthatóságukon felül igénybe voltak véve. Kevés volt a víz, az áram és a fűtőanyag. A hivatalos fejadag napi 184 kalória volt a zsidók számára, ezért aki nem akart éhen halni, kénytelen volt a feketepiacon beszerezni az élelmiszert. A csempészést viszont halállal büntették. Az éhség volt a gettó egyik ura. Aki nem tudott valahonnan élelmet szerezni az előbb-utóbb éhen halt. Először azokat érte el ez a sors, akiket a kisebb településekről költöztettek a gettóba, mivel nekik nem sok eladni, vagy elcserélni

valójuk volt, továbbá nem rendelkeztek megfelelő kapcsolatokkal, vagy éppen a rokonaik, ismerőseik is ugyanolyan gyökértelenek voltak a gettóban, mint ők maguk. A fokozatos leépülés végül elérte az értelmiségieket és a vagyonosabbakat is, csak később, mert a társadalmi különbségek még fennmaradtak a gettóban.

A mindennapi élet alapvető része volt a kényszermunka. A Zsidó Tanácsok minden gettóban összeállították a munkaképesek listáját, és amikor a németek bejelentették igényüket a munkaerőre, közülük jelölték ki a munkásbrigádokat. A munka alól egy bizonyos összegért lehetett felmentést szerezni, ezt azonban csak a vagyonosabbak voltak képesek kifizetni. Rajtuk kívül felmentést csak a Zsidó Tanácsok, a zsidórendőrség tagjai és családtagjaik kaptak, továbbá azok, akik a németek által engedélyezett segélyszervezetek alkalmazásában álltak. Nem kellett dolgozni azoknak sem, akik munkaképtelenek voltak. A rendszeres náci akciók során kiderült, hogy azok, akik dolgoznak és van ezt igazoló kártyájuk, ideiglenes védeltséget élveznek ezekkel szemben. A munkásigazolványokat azonban a németek folyamatosan változtatták, hogy ezzel is nehezítsék azok hamisítását. Előfordult, hogy egy-egy zsidó tíz, vagy akár húszféle védő okiratot is összegyűjtött. Végül nyakba akasztható fémdarabokat adtak a munkaképeseknek. A Zsidó Tanácsok azt az elvet vallották, hogy amíg a zsidók dolgoznak, addig a németek életben fogják tartani őket, mivel hasznosak a számukra.

A háború szétszórta a hagyományos zsidó szociális, önszegélyező szervezeteket, amelyeket a megváltozott körülmények között újjá kellett szervezni. Varsóban ezek a polgári védelmi lakóbizottságokból nőttek ki, azok mintájára szerveződtek meg. A nagyobb bérházakban egészségügyi, népjóléti és élelem elosztó központok jöttek létre a kibombázottak és a menekültek megsegítésére. Ez a szervezet kezdetben együttműködött a hasonló céllal alakult lengyel intézményekkel, majd amikor a németek ezt megtiltották, akkor önállósította magát, és Zsidó Közösségi Önszegélyező Egylet néven dolgozott tovább Michal Weichert vezetése alatt. Mivel a szervezet a német polgári adminisztrációhoz tartozott, hozzájutott sok, a Zsidó Tanácsok számára elérhetetlen élelmiszer-, gyógyászati-, és ruházati ellátmányhoz. Az adott házban élő lakók mindegyike adót fizetett, amelynek mértékét nyilvános gyűlésen határozták meg. Folyamatosan szerveztek pénzt és anyagi eszközöket gyűjtő kampányokat. Népszerűek voltak az úgynevezett „kanál” kampányok, amikor

a lakók mindegyikét megkérték, hogy egy kanál cukorral, vagy liszttel járuljanak hozzá a náluk is szegényebbek megsegítéséhez.

A náci áldozataikat szellemi és lelki szinten is igyekeztek ellehetetleníteni. Ezt a célkitűzésüket szolgálta, hogy a hódítást követően azonnal betiltották a zsidó vallási élet minden formáját, nem csak közösségi szinten, hanem egyénileg is. Szabotázsak nyilvánították, és halállal büntették az imádkozást, a Tóra és a Talmud olvasását. A zsinagógákat és a rituális fürdőket bezárták. Később ezeken a rendelkezéseken helyenként enyhítettek ugyan, de a háború előtti vallási élet kereteit már nem lehetett helyreállítani.

Emellett a zsidó oktatás minden formáját is betiltották a németek. Ennek ellenére több száz titkos tanház és jesiva jött létre a Lengyel Főköormányzóság területén. A tanulók száma a halálozások és a menekülések miatt jelentősen csökkent, de mégis több százan vettek részt a vallási oktatásban. Azok, akik a jesivákban tanultak általában nem szerepeltek a Zsidó Tanácsok listáin, ami azt jelentette, hogy nem kellett kényszermunkára menniük. Viszont a fejadagra sem voltak jogosultak. Élelmezésüket a segélyszervezeteken keresztül oldották meg, vagy a gazdagok adományaira támaszkodva. Előfordult az is, hogy a tanulók koldulták össze a maguk és a rabbi élelmét, sőt tudunk olyan esetről is, amikor a feketepiacon keresztül, a csempészeketől vásárolt élelemmel oldották meg a kérdést. Voltak olyan rabbik, akiket a Zsidó Tanácsok különböző üzemekben helyeztek el, hogy mentseik az életüket. Ezek gyakran iskolát szerveztek munkahelyükön, ahol az arra hívatottakkal összegyűltek a Talmudot tanulmányozni. A szakmunkások ezalatt növelték a termelést, hogy a nem dolgozók kiesését fedezzék.

A németek a világi iskolákat is bezárták, vagyonukat kisajátították és a saját céljaikra használták fel. A modern gondolkodású zsidók számára fontos volt a világi oktatás is, mivel korábban az volt a társadalmi felemelkedés záloga. A zsidó közösségekben működő pedagógusok összefogtak, hogy a gyerekek számára biztosítsák a tanulás lehetőségét. Ez a titokban működő iskolarendszer elvben minden hét és tizennégy közötti gyermek számára elérhető volt. Kötetlen osztályokat hoztak létre, amelyekben átlagosan tíz gyerek tanult. A gyerekek többnyire fegyelmezetten viselkedtek, mivel tisztában voltak vele, milyen következményekkel járhat, ha a németek felfedezik az iskolát.

A szűk helyen és nagy számban összezárt zsidó közösségekben nem halt el a kultúra iránti igény sem. Az iskolák tanulói színelőadásokat rendeztek, a gettóba zárt zsidó művészek a saját területükön alkottak és bemutatták műveiket. Varsóban 1940 decemberében megnyílt az első színház, amely egy német nyelvű operettszínház volt. Egy év múlva már hat színháza volt a gettónak, ebből háromban jiddis, kettőben pedig lengyelül játszottak. Természetesen, hogy a kijárási tilalmat ne hágják át, ezért az előadások általában délben kezdődtek.

Az olvasás egy másik lehetőség volt arra, hogy a gettólakók rövid időre elfeledkezzenek tragikus helyzetükről. A németek bezárták a zsidó intézmények könyvtárait és a könyvesboltokat, de a politikai szervezetek és közösségi intézmények igyekeztek illegális könyvtárakat létrehozni. Az illegális könyvtárakból a könyvtáros küldöncök útján lehetett kölcsönözni.

Földalatti politikai mozgalmak is léteztek a gettóban. Tevékenységük a szociális segélyezésen át a zsidó kulturális élet fenntartásán keresztül az embermentésig és a nem zsidó földalatti szervezetekkel, partizánokkal való kapcsolattartásig ívelt. Többségük a különböző politikai pártok ifjúsági mozgalmából nőtt ki. Tevékenységük kezdettől fogva illegális volt, bár előfordult, hogy a Zsidó Tanács tagjai tudtak róluk, esetleg támogatták is őket.

A legnagyobb tragédiát a gyerekek élték át, hiszen nagyon hamar és nagyon hirtelen kellett felnőniük. Sokuknak az első - és sajnos többnyire utolsó - emléke a gettóbeli élet volt. Csak a varsói gettóban több mint százezer gyermek volt. Többségük az utcán töltötte napjait, nagyon sokan éhen haltak közülük. Általában élelmet koldultak önmaguk, vagy gyakran szüleik számára. Voltak olyanok, akik az éhezés miatt bandákba tömörültek, és az élelmiszert szállító emberekre támadtak, hogy ennivalót szerezzenek. Egyik éjszaka a nácik összefogdosták ezeket a fiatalokat, deportálták és meggyilkolták őket.

A gyerekek számára több gettóban úgynevezett gyerekházakat, otthonokat hoztak létre. Ezeken a helyeken a gyerekek kezdetben csak napközben tartózkodtak, de később már ott is aludtak. Az otthonokban ennivalót adtak a gyerekeknek, de emellett tanították is őket, tiszta asztalok mellett, tiszta helyiségekben foglalkoztak velük, táplálták a lelküket is. Ezzel is igyekeztek őket kivonni a gettólét borzalmai alól. A gyermekotthonok és árvaházak fenntartása általában a Zsidó Tanácsoknak is

szívügye volt. Úgy tartották, hogy a gyerekek a zsidó jövő zálogai. Az egyik leghíresebb árvaházát Janusz Korczak vezette.

A családon belüli szerepek is megváltoztak. Az apák vagy meghaltak, vagy kényszermunkán voltak, az anyák a kisgyerekekkel törődtek. Ezért sok esetben a nagyobb gyerekek kezébe került a család fenntartása, a csak éhhalálra elég fejadagok kiegészítése. Csereberéltek, élelmiszert vásároltak, sőt valutaügyleteket intéztek. Átásták magukat a gettók falán, elrejtőztek a gettókapuk közelében, átkúsztak a szögesdrótok alatt. Ha átjutottak a városok „árja” részeibe, megpróbálták élelmet szerezni, akár úgy, hogy kenyeret vagy krumplit koldultak.

Ellenállás a gettókban

A nácik egyik legfontosabb célja az volt, hogy a megsemmisítésre ítélt zsidó tömegeket megfosszák egyfelől önazonosságuktól, másrészt emberi mivoltuktól, hogy a nem zsidó közvélemény előtt igazolható legyen a megsemmisítésük. A mindennapos fenyegető fizikai erőszak, az éhezés és a kiszolgáltatottság miatt az áldozatoknak emberfeletti erőfeszítésre volt szükségük, hogy megőrizzék emberi tartásukat. Minden kísérlet, amely ennek megőrzésére irányult, ellenállás volt a nácikkal szemben.

Az olvasás mellett az írás is nagyon fontos eszközzé vált. Sokan fontosnak tartották, hogy a legnehezebb körülmények között is naplót vezessenek, rögzítsék a velük történt eseményeket. Ez a tevékenység különösen akkor vált fontossá, amikor megkezdődött a gettók felszámolása és lakóik deportálása a haláltáborokba. Az emberek a megsemmisülés küszöbén igyekeztek még egy nyomot hagyni az utókor számára. Rigában Simon Dubnov, a híres zsidó történész felhívta tanítványait, hogy mindent írjanak le és jegyezzenek fel.

Varsóban Emmanuel Ringelblum kezdeményezésére és irányításával titkos zsidó archívumot hoztak létre. Ez a szervezet az „Oneg Sabbath” (a szombat öröme) nevet viselte. Minden eseményt feljegyeztek, összegyűjtötték a személyes visszaemlékezéseket, elemző műveket készítettek, és az összegyűlt anyagot vízhatlan csomagolásban elrejtették. Amikor a varsói gettó felszámolása megkezdődött, Ringelblum és társai hat nagyméretű tejeskannában elásták a teljes

anyagot a gettó falának különböző pontjain. Ezeket a háború után a túlélők vezetésével kiásták és feldolgozták, bár csupán kettő került elő közülük.

A háborút követően rengeteg napló, feljegyzés, rajz, fénykép és film került elő, amelyek nagyon fontos szerepet töltenek be az események rekonstruálásában, különösen azért, mert sok családról, vagy közösségről csak ezek a dokumentumok maradtak fenn.

Ma már általánosan ismertek azok a szavak, amelyeket az Anschluss-t (Ausztria bekebelezése a Harmadik Birodalomba) követően mondtak, és az egyik bécsi rabbinak tulajdonítanak: „A helyzet reménytelen, de nem komoly.” Ezekben a szavakban mély irónia található, ami abból a szemléletből fakad, hogy a zsidó nép minden körülmények között fenn fog maradni, mindent túl fog élni. Amikor a németek hozzáálltak a gettósításhoz, az emberek megkülönböztető jellel való elkülönítéséhez, majd a megsemmisítéshez, a zsidó közösség tagjaiban és vezetőiben továbbra is élt a remény, hogy az egyéneket ugyan meggyilkolhatják, de a népet nem lehet elpusztítani. A gettóban elterjedtek különböző tréfás dalok, amelyekben a náciakat gúnyolták, és a saját drámai helyzetükben görbe tükröt tartottak önmaguk elé.

Az aktuális politikai helyzetet nem csak viccekben, vagy korabeli dalok átírataiban parodizálták, hanem könnyen tanulható kis versikékben is. Ezek széles körben terjedtek el, és sokan merítették vigaszt és erőt belőlük. Ezeket általában az aktuális történésekre válaszul komponálták szerzőik.

A náci rendszer totalitárius voltából fakadóan egy túlbürokratizált államot hozott létre. Mindenhez iratokra volt szüksége az embereknek. Be kellett jelentkezni a lakóhelyekre, az élelmiszerhez is a jegyek által lehetett jutni, az utazáshoz is engedélyeket kellett kérni, a németek rendszeresen ellenőrizték a megszállt országokban élők papírjait. A zsidók számára olyan igazolványokat adtak, amelyekből kiderült, hogy tulajdonosa az „alsóbb rendű faj” tagja. Sokan ezért komoly összegeket fizettek olyan iratokért, amelyek igazolták árja származásukat. Aki nem tudott eredeti papírokhoz jutni, hamisakat vásárolt. Ezeknek a papíroknak a minősége különböző volt, ezért a szigorú ellenőrzéseken nagyon sokan lebuktak. Természetesen nem csak a személyazonosságot igazoló papírokat hamisítottak, hanem az élelmiszerjegyeket, lakóhely bejelentőket is.

Mivel a férfiak és a fiúk könnyebben lebukhattak az ellenőrzéseken, ezért az illegális mozgalmak futárai jobbra a nők, lányok közül kerültek ki. Általában önként vállalkoztak erre a roppant veszélyes feladatra. A németek által megszállt területeken, hamis papírokkal utazgattak, hozták-vitték a gettók között az üzeneteket, csempészték a hamis iratokat, fegyvereket, robbanóanyagokat.

Miután a gettók kapui bezárultak a kelet-európai zsidóság mögött, a tömeges menekülés útja is lezárult. A németek rendszeresen betörték a gettókba, hogy kényszermunkára hurcoljanak embereket, túsokat szedjenek, razziázzanak, vagy egyszerűen csak kiraboljanak és kivégezzenek néhány zsidót. Ezek elől az üldözöttek igyekeztek elrejtőzni. Óriási találékonysággal és hatalmas munkával építették ki a bunkereket. A bejáratokat jól álcázták, sokukba szellőző berendezéseket építettek, sőt a folyóvizet is bevezették, olykor még gázzal és villannyal is ellátták őket. Az építési munkákat éjszaka kellett elvégezni, hogy senki ne sejtse, hogy mi is folyik a föld alatt. Különböző nagyságú bunkerek voltak, köztük egészen kicsik, amelyek csak egy razzia alatti átmeneti időre szolgáltak. Voltak nagyobb két, sőt háromemeletes bűvőhelyek is, amelyekben hosszabb időre el lehetett rejtőzni.

A háborút követően a holokauszt túlélőit sokan kérdezték, olykor vádlón, hogy miért nem lázadtak fel a németek ellen, miért hajtották végre a rendelkezéseket, miért nem fogtak fegyvert és álltak ellen a deportálásra irányuló náci akaratnak? A kérdezők azonban elfelejtik, vagy nem veszik figyelembe, hogy Európa nagy része német megszállás alatt volt, és nem lett volna lehetőség a tömeges menekülésre, vagy kitörésre. A zsidó vezetők arra törekedtek, hogy a lehető legtöbb embert megmentsek, és életben tartsák. Tisztában voltak azzal, hogy a nyílt, fegyveres szembeszégülés kiváltaná a brutális náci beavatkozását, az adott közösség teljes felszámolását. A hivatalos vezetőség árnyékában, időnként tudtával és támogatásával, az ifjúsági mozgalmak előkészületeket tettek a fegyveres ellenállásra. Több helyen megegyeztek a Zsidó Tanács vezetőivel, hogy addig tartózkodnak a fegyveres felkeléstől, amíg a németek meg nem kezdik a gettók felszámolását. Ebben az időszakban a közösség felvilágosítását és felrázását tekintették feladatuknak.

Az 1942-es nyár sorozatos akciói során a lengyelországi gettók többségéből elhurcolták az öregeket, a gyerekeket és a munkaképteleneket. A fiatalok magukra maradtak, például a varsói gettó lakosságából 45 ezren maradtak a lezárt városrészben, és 60 százalékuk húsz és harminckilenc év közötti volt. Az ezt megelőző években az ellenállási mozgalmaknak nem sikerült tömeghatást elérniük, de a deportálások brutalitása és traumája az embereket az aktív ellenállás felé taszította. Ez a tragédia nem csak az embereket, hanem a különböző politikai töltettel rendelkező földalatti mozgalmakat is egybe kovácsolta. Varsóban a politikai pártok irányítása alatt álló egyesült harci csoport, a Zydowska Organizacja Bojowa (ZOB, azaz Zsidó Harci Szervezet) nevet kapta. A gettóban egymás után tűntek fel a fegyveres ellenállást szorgalmazó csoportok.

Elsőként 1942. december 22-én, Krakkóban léptek akcióba a földalatti mozgalom tagjai. Dolek Liebeskind vezetésével megrohanták az SS-tisztek találkozóhelyeit. A harcosok egy része német egyenruhában, kézigránáttal és kézifegyverekkel támadott. A többiek az utcán támadták meg a németeket, röpcédulákat osztogattak, cionista és lengyel zászlókat lobogtattak a Visztula hídjain. A zsidó felkelők egy részét lelőtték, a többieket börtönbe vetették. Az illegális munka azonban nem ért véget. 1943. március 15-én az ellenállók szökést szerveztek mind a férfi-, mind a női börtönökből. Ennek az akciónak eredményeként több cionista vezetőnek sikerült megmenekülnie.

A zsidó fegyveres ellenállás leghíresebb példája a varsói gettóban lezajlott felkelés. A földalatti mozgalom fegyveres szárnyának egyik első nyilvános és nagy hatású akciója 1942. augusztus 20-án történt. Felgyújtottak néhány épületet, hogy az orosz bombázó repülőgépeknek kijelöljék az elsötétített város felé vezető utat. 1943. január 18-án, amikor a németek újabb kísérletet tettek a zsidók deportálására, a ZOB harci egységei egymástól függetlenül, de mégis egymással összhangban fegyverrel szálltak szembe a náci akarattal. A németeket teljesen váratlanul érte a támadás. Megzavarodtak és visszavonultak. A gettóban a ZOB lett a tényleges úr, megadóztatta a csempészeket, saját börtönébe zárta azokat, akik nem fizették a rá kirótt összeget. A besúgókat halálbüntetéssel fenyegette meg, ha egy kijelölt idő után nem fejezik be tevékenységüket. A még életben lévő zsidók figyelmét felhívták arra, hogy a deportálások nem áttelepítést, hanem gyilkosságot jelentenek.

1943. április 19-én a Peszach, a zsidó húsvét előestéjén a németek behatoltak a gettóba. A támadók parancsnoka Jürgen Stroop SS-vezérőrnagy volt. Egy megerősített páncélos zászlóalj, egy lovassági zászlóalj, három német rendőrzászlóalj, ukrán és lengyel rendőri kiegészítő egységek, tüzérség és robbantó árkászcsapatok álltak a rendelkezésére. Vele szemben megközelítőleg ezer fiatalember állt, a huszonnégy éves Mordechaj Anielewicz vezetésével, akit a földalatti mozgalom vezetése nevezett ki parancsnokká. Fegyverzetük három könnyű géppuskából, néhány száz revolverből, nyolcvan puskából, néhány ezer kézigranátból és némi robbanószerből állt. Az első néhány nap összecsapásaiban mégis a terepet jól ismerő és annak lehetőségeit kihasználó zsidó harcosok kerekedtek felül.

A felkelés küzdelmeit a földalatti bunkerekből irányították. A parancsnoki bunker a Miła utca 18. számú ház alatt kiépített, szerteágazó földalatti építmény volt. Minden nagyobb helyiséget egy-egy megsemmisítő táborról neveztek el. A harcok elhúzódtak, de a németek egyre közelebb jutottak a Miła utca 18-hoz. 1943. május 8-án a németek elfoglalták a központi bunkert. A zsidó harcosok közül sokan öngyilkosságot követtek el, hogy ne kerüljenek élve a németek kezébe. Egy maroknyi csapat egy nácik által fel nem fedezett bejáraton keresztül leereszkedett a városi csatornarendszerbe, ahol a németek által elhelyezett szögesdrót akadályokat megkerülve, sikerült eljutniuk a város „árja” részébe, ahol csatlakoztak a lengyel ellenállókhoz. Szórványos harcok még június közepéig folytak a gettó területén.

Vilniusban az Abba Kovner által vezetett cionista ellenállási mozgalom tagjai és a Jacob Gens irányította Zsidó Tanács között akkora ellentét feszült, amely a polgárháború szélére sodorta a gettót. 1943 nyarán a fokozódó terror miatt az ellenállók kezdtek átszökösni a partizánokhoz. Az első szökevény csapatokat a Gestapo meglepte és lemészárolta, ezért a menekülések egy időre szüneteltek. Amikor szeptember elsején a németek az éjszakai rendőrséggel együtt hozzáláttak a gettó felszámolásához, az ellenállási mozgalom tagjainak többsége el sem jutott a gyülekezési pontra. A németek szinte akadálytalanul gyűjtötték össze és deportálták a vilnai gettó 8000 lakosát. Az ellenállók közül kétszázan, köztük Abba Kovner is, sikeresen eljutottak a partizánokhoz, akikkel együttműködve, de önálló zsidó partizán csoportként harcoltak a németek kiűzéséig.

1943. június 11-én Heinrich Himmler, az SS Birodalmi vezetője elrendelte, hogy az összes lengyelországi és a keleti területeken lévő gettót fel kell számolni. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy mindenkit, akit munkaképtelennek ítélnék, a haláltáborokba küldik, és ott azonnal elgázosítják. A munkaképeseket pedig a kényszermunka-táborokban halálukig dolgoztatni fogják.

Szeptemberre gyakorlatilag teljesen eltűnt az egykor virágzó lengyelországi zsidó közösség. A lengyel területeken 1939-ben három és fél millió zsidó élt, közülük csupán 30 ezer érte meg a második világháború végét.

A „mintagettó”

A kelet-európai gettók történetében különleges helyet foglal el a csehországi Terezín (Theresienstadt), amely a náci politika számára eszközül szolgált, hogy megpróbálja a semleges államok, illetve nemzetközi intézmények számára elfedni a gettósítás és a megsemmisítési program valódi tartalmát.

Heydrich és Eichmann 1941 őszen elhatározták, hogy Terezín régi erődítményvárosából ki fogják telepíteni a katonai személyzetet és a cseh lakosságot, és ott gettót hoznak létre. A végső terv az volt, hogy miután az ott összegyűjtötteket deportálták, a helyükre németeket telepítenek, és példás német várost hoznak majd létre. Nem sokkal az elhatározást követően Theresienstadt egy szemfényvesztést szolgáló kampány része lett. A keletre történő kitelepítés (haláltáborokban történő meggyilkolás) előtt a munkaképtelen és kivételezett (például az első világháborúban kitüntetett veteránok) zsidókat először ide deportálták. Theresienstadtot mutatták meg a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőinek és mindazoknak, akiket meg kellett győzni arról, hogy a zsidók tömeges legyilkolásáról szóló történetek nem igazak. Az ilyen látogatásokra természetesen alaposan felkészültek a nácik. Deportálásokkal enyhítették a gettózsúfoltságán, rendbe hozták a romos házakat, felöltöztették azokat, akik szereplői voltak a színjátéknak.

A város lakossága a „mintatábor” létrejötte előtt nem volt több tízezernél, most azonban Európa minden részéből özönlöttek az emberek, különösen Németországból és a cseh területekről. A létszám rövidesen hatvanezerre nőtt, a zsúfoltságot a keletre indított szállítmányokkal enyhítették. Összesen megközelítőleg 141 ezer ember

került Terezínbe. Közülük 38.000 itt halt meg, mintegy nyolcvanezret pedig haláltáborokba deportáltak. A gyermekszülés szigorúan tilos volt, ha valaki mégis szült, akkor a szülőket, a gyermeket és a szülésben segítő orvost is haláltáborba küldték. Theresienstadtban gyűjtötték össze az ismert zsidó tudósokat, művészeket, közösségi vezetőket, akiknek hirtelen eltűnése sokaknak feltűnt volna. A látszat kedvéért a Gestapo eladott az erőd területén lévő lakásokat a deportálandóknak. Az újonnan érkezettek megérkezésük után hiába lobogtatták a tulajdonjogot igazoló papírokat, még annak is örülhettek, ha jutott nekik egy hely a romos épületekben.

A táborról propaganda filmet is forgattak, amelynek az alábbi, groteszk címet adták: „*Terezin. A Führer várost ajándékoz a zsidóknak*”. A látszat megőrzése érdekében a terezíni deportáltak számára engedélyezték a kulturális élet több formáját: színházi és zenei előadások voltak. Az emberek könyvtárba járhattak. A gyerekek rengeteget rajzoltak, festettek és színi előadásokat is tartottak. Ezek közül az egyik legismertebb Jan Krasa *Brundibar* (Dongó) című gyermekoperája, amelyet 55 esetben adtak elő, de szinte mindig más szereplőkkel, mert közben a gyerekszínészek egy részét Auschwitz-Birkenaubába deportálták. 1945 februárjában, amikor már a Harmadik Birodalom háborús veresége biztos volt, a nácik hozzáláttak egy gázkamra kialakításához az erőd egyik földalatti folyosójában. Megérkeztek az előre legyártott kémények is, amikor a hír kiszivárgott. Az SS megkorbácsoltatta azokat, akiket azzal gyanúsított, hogy terjesztették az információt. Az építkezést végül beszüntették és ezzel a terezíni foglyok megmenekültek. 1945. május 2-án az SS átadta a tábor irányítását a nemzetközi Vöröskeresztnek.

Gettók Magyarországon

Végezetül csak röviden utalunk a gettósítás magyarországi történetére. Miközben a kelet-európai zsidókat 1941 és 1943 között gettókba zárták, majd haláltáborokba küldték, addig a magyar zsidók saját lakásaikban, ugyan számos antiszemita törvénytől és megszorítástól sújtva, de viszonylag tűrhető körülmények között élhettek. 1944 tavaszán azonban, amikor a tömeges megsemmisítés mindenhol befejeződött illetve abbamaradt, Magyarországot is elérte a náci megsemmisítő program. A Wehrmacht március 19-én megszállta az országot. A nácikat kiszolgáló

új kormány első ülésén beleegyezett, hogy az egész országban gettókat hozzanak létre.

A zsidók elkülönítésének valamint vagyonuk elrablásának előkészületeként számos rendeletet hoztak. A zsidók nem utazhattak, egész vagyonukat be kellett jelenteniük és beszolgáltatni a tulajdonukban lévő telefonokat, járműveket és rádiókészülékeket. A legfontosabb rendelkezés a sárga csillag viselésének kötelezővé tétele volt, amelyet 1944. április 5-től minden hat évnél idősebb magyar zsidó számára előírtak. 1944. április 16-án, Kárpátalján megkezdődött a vidéki zsidóság összeköltöztetése gettóba és gyűjtőtáborokba, amelyeket vasúti összeköttetéssel rendelkező központokban hoztak létre, részben a zsidók által sűrűn lakott negyedekben, részben külvárosi téglagyárakban, üzemekben, raktárépületekben, embertelen körülmények között. Míg a legnagyobb kelet-európai gettók éveken át fennálltak, addig Magyarországon mindössze egy-két hónapot töltöttek a zsidók gettóban és táborokban. 1944. május 15-én megkezdődött a tömeges deportálás.

A németek és magyar támogatóik által készített deportálási terv hat „tisztogatási zónára” osztotta az ország területét, amelyek egy vagy két csendőrkerületet foglaltak magukba. Elsőként a kárpátaljai zsidókat szállították el, majd következett Észak-Erdély, Észak-Magyarország, az alföldi területek és végül a Dunántúl. Július 9-ig, 56 nap alatt, több mint 437 ezer zsidót deportáltak Magyarországról, 95%-ukat Auschwitz-Birkenaubába, ahol a döntő többségüket azonnal elgázosították.

A deportálást megelőzően a magyar közigazgatás, csendőrség és rendőrség a zsidókat utolsó vagyontárgyaiktól is megfosztotta, gyakran kínvallatást is alkalmazva az elrejtett értékek átadására.

A budapesti zsidók Horthy Miklós kormányzó döntése nyomán, amellyel július 7-én leállította a deportálásokat, megmenekültek ettől a sorstól. A városban csak júniusban kezdték el a zsidók összeköltöztetését, ekkor még úgynevezett csillagos házakba. A zárt összefüggő gettót a VII. kerületben végül a nyilas kormány hozta létre 1944. december elején, ahová közel 70.000 embert költöztettek be. Ezzel egy időben a semleges diplomáciai testületek által védett házakból egy ún. nemzetközi gettó is létesült, körülbelül fele ekkora lélekszámmal. A budapesti volt Európa utolsó, egyben egyik legnagyobb gettója. Története azért is egyedi, mert

felszámolására, lakói tömeges elpusztítására már nem kerülhetett sor: 1945. január 17-én a várost elfoglaló szovjet csapatok felszabadították.

Zárszó

A fentiekben kísérletet tettem arra, hogy bemutassam a náci gettók helyét a holokausztban, az európai zsidóság elpusztítására irányuló folyamatban. Ennek során megvizsgáltam a gettók felállításának alapelveit, a gettókba zsúfolt zsidó közösségek felépítését és mindennapi küzdelmeit. Szót ejtettem az ellenállás különféle formáiról. Megállapíthatjuk, hogy a gettó, mint a zsidók fizikai elkülönítésére, izolálására szolgáló hely kulcsfontosságú szerepet töltött be a náci faji politikában. A zsidókat egybezárva tartotta addig, amíg a Harmadik Birodalom irányítói el nem döntötték a zsidó kérdés „végső megoldását”, a tömeges elpusztítást. A gettóban a nácik mesterségesen úgy alakították a körülményeket, hogy a zsidókat fizikai és mentális értelemben megnyomorítsák, mintegy az áldozatokat is előkészítsék arra, hogy elfogadják meggyilkolásukat. Másfelől a gettóbeli embertelen körülmények sajátos módon igazolták a náci propagandát, mely szerint a gettók felszámolására közegészségügyi érdekből van szükség.

A zsidó közösségeknek voltak hagyományos válaszaik az üldöztetés, kirekesztés ismert formáira. Időre volt szükség annak felismeréséhez, hogy a náci tervek ezeket jóval meghaladják, és a végső cél a zsidóság egészének kiirtása. Sok zsidó vezető az együttműködést, a megszállók követeléseinek teljesítését, a helyzet átvészelését tartotta követhető útnak és csak hosszú hónapok, sőt évek szenvedései nyomán alakult ki a közösségekben a fegyveres ellenállás gondolata.

A magyarországi holokauszt egyedülállóan gyors lefolyása az egyik oka annak, hogy ellenállásról itt nem lehetett szó, és szervezett, tömeges embermentés is csak Budapesten, a nyilas uralom alatt alakulhatott ki.